

Makale Geliş Tarihi: 10.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 24.02.2020

GOREYÊ KRÎTERANÊ FONOLOJÎ ANALÎZKERDIŞÊ VOKALANÊ ZAZAKÎ; MUQAYESEKERDIŞÊ ZAZAKÎYA VAKUR, BAŞÛR Û MERKEZÎ *

Ahmet KIRKAN¹

Hayreddin KIZIL²

KILMNUS

Fonolojî û Fonetik her çiqas yewbînan reyde eleqedar bê zî heman çîyan ser o nêvindenê. Fonolojî hîna zêde qaydeyanê vengî yê ziwanêki ser o vindeno û nê qaydeyan goreyê sistematîki rêz kenê. Zazakî miyanê sînoranê Tirkîya de yena qalikerdişê û her mintiqa goreyê xo wayîrê taybetmendîyan a. Na xebate de vokalê zazakî goreyê hîrê mintiqayan ameya dabeş kerdene. No dabeşkerdiş de Sêwregi sey başûri, Çewlîg sey merkezi û Dêrsim zi sey vakuri ameya hesab kerdene. Vokalê nê hîrê mintiqayan goreyê peymanê fonolojî ameyê tedqiq kerdene. Na xebate de amanco sereke goreyê peymanê fonolojî taybetmendîyanê mintiqayanê zazakî tesbîtkerdişê û nê mintiqayan pê reyde muqayesekerdişê o. Na xebate de her vokalê zazakî goreyê mintiqayan frekansê ci ameyê tesbîtkerdene û nisbetê nê frekansan mintiqayanê bînan a têver neyayê. Badê cû rûdanê vengên goreyê mintiqayan ameyê tesbîtkerdene. Na xebate de taybetmendîyê zazakî goreyê zanistê akustîki zi ameyê analîz kerdene.

Kilîtçekuyî: Fonetik, Fonolojî, Sêwregi, Çewlîg, Dêrsim

* Na meqale tezo ke serra 2019î de Üniversîteya Dicleyî de, Sosyal Bilimler Enstitüsü de, Beşê Ziwan û Kulturî Kurdan de bi nameyê “ Zazacanın Fonetik Açından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması” ke bi şewirmendîya Doç. Dr. Hayreddin KIZILî reyde ameyo viraştene ra, seba na kovare ameyê nuştene.

¹ Dr. Endamê Perwerdeyî, Üniversîteya Mardin Artuklu, Fakulteya Edebîyatî, Beşê Ziwan Edebîyata Kurdkî, ahmetkirkkan@artuklu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3885-5218>

² Doç. Dr., Üniversîteya Dicle, Fakulteya İlahîyatî, hkhayreddin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9165-3274>

Fonoloji Kriterlerine Göre Zazakî Vokalleri Analizi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazakî Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma

ÖZ

Fonoloji ve fonetik birbiriyle ilgili olan iki bilim dalıdır ama aynı şeyler üzerinde durmazlar. Fonoloji genel olarak bir dilde var olan kurallar üzerinde durur ve bu kuralları sistematik bir şekilde belirtir. Zazaca, Türkiye’de konuşulan bir dildir ve Zazaca konuşulan her bölge kendisine has özelliklere sahiptir. Bu çalışmada Zazacanın vokal sesleri üç temel bölgeye ayrılarak incelenmiştir. Bu bölgelerden Sêwregî güneyi, Çewlîg merkezi ve Dêrsim ise kuzeyi temsil etmektedir. Bu üç bölgenin vokalleri fonolojinin kriterlerine göre karşılaştırılmıştır. Bu çalışmada temel amaç, fonolojik özelliklere göre Zazacanın vokallerini incelemek, bölgesel farklılıkları ortaya koymak ve bu farklılıkları birbiriyle karşılaştırmaktır. Bu çalışmada Zazacada bulunan her vokal sesin bölgesel frekansları tespit edilmiş ve frekans değerleri diğer bölgelerle karşılaştırılmıştır. Ayrıca Zazacada meydana gelen ses olayları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Zazacanın akustik özellikleri de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Fonetik, Fonoloji, Sêwregî, Çewlîg, Dêrsim

An Analysis on Zazaki Vokal in terms of Phonology Criteria; A Comparative Study on Northern, Southern and Center Zazaki

ABSTRACT

Phonology and phonetics are two related science, but they do not dwell on same things. Phonology generally focuses on the rules that exist in a language, and it specifies these rules systematically. Zazaki is a language spoken in Turkey and each Zazaki spoken region has its own unique characteristics. In this study, the vocal sounds of Zazaki are divided into three basic regions and analyzed. Of these regions, Sêwregî represents south, Çewlîg center and Dêrsim represent north. The vocals of these three regions were compared according to the criteria of the phonology. The main purpose of this study is to examine the vocals of Zazaki according to phonological features, to reveal regional differences and to compare these differences with each other. In this study, the regional frequencies of each vocal voice in Zazaki language were determined and their frequency values were compared with other regions. In addition, sound events occurring in Zazaki were tried to be determined. In this study, the acoustic properties of Zazaki were also tried to be revealed.

Keywords: Phonetics, Phonology, Sêwregî, Çewlîg, Dêrsim

Destpêk

Ziwan fenomenêko heme însanan reyde têkildar o. Însan, heme karanê xo de ziwani şuxulneno. Mabênê însanan de seba ziwani peymanê nimateyî ameyê viraştene. Ferd gama ke ziwani şuxulneno, nê peymananê nimateyan kar ano û beyntarê însanan de telekomunikasyon no şekl a tesîs beno. Ziwanî çi wext ameyê meydan û ziwano verên kamcîn o, nêyeno zanayene. Labelê o yo ke yeno zanayene yan zî yeno texmînkardiş ziwan, însanê ewilî ra heta nika proseyêko bêbeyntar de yeno dewam kerdene (Ahanov, 2013: 64).

Ziwan eklektîk o, peyamo ke dayoxî ra yeno, goreyê parçeyan yeno fehmkardiş û dima nê parçeyî terefê girewtoxî ra bi şeklê pêroyî yenê îdrak kerdene (Kerimoğlu, 2016: 1). Peyam parçe bi parçe îdrak bena, dima na peyam seba yewîya manayî bi şeklê pêroyî yena fehm kerdene. Ziwan razber o (Eker, 2015: 4). Gama ke mefhumêk ra yeno qalîkerdiş, hewce nîyo ke çîyo ke mefhum behsê ci keno amade bibo. Eke ziwan de razberîye çinbîyayê, însanan do bi çîyanê şênberan reyde sînordar bîyayê. Wezîfeyê bingeyên yê ziwani neqlkerdiş o (Eker, 2015: 4). Ziwan nê neqlkerdişî bi şeklê fekî tesîs keno. Keresteyê ziwani çekuye û cumle yê.

Seba ziwanan sînore siruştî çin ê, kes nêşkeno seba ziwanan, lehçeyan, fekan ûsn. sînoran tayîn bikero. Çünke semedê nînan sînorî çin ê. Seba ziwanan kes nêşkeno xasîye ra behs bikero (Eker, 2015: 15-16). Her ziwan bibo nêbo hîn taybetîyanê xo vîndî keno û hîn taybetîyan xo de zêde keno. O semed ra kes nêşkeno ziwaneko xasîye ra behs bikero. Mîyanê proseyê ziwani de na rewşe zaf asayî ya. Mîyanê sazgehanê cematî de sazgeho ke tewr zêde heme çî ra tesîrdar beno ziwan o (Bayraktar, 2014: 15-16). Mîyanê cematî de çi şekil vurîyayîşêk bêro meydan, rind yan xirab, tesîrê nê vurîyayîşan ziwani ser o xo mojneno.

Ziwan zaf zanistan reyde têkildar o. Xora ziwannasîye bi xo zî zanistêk a. Ziwan, ziwannasîye zanistê sey: gramer, tarîx, cografya, arkeolojî, antropolojî, edebîyat, tib, fizyolojî, muzîk, etîmolojî, sosyolojî, psîkolojî, felsefe, toponomî, matematîk, mantiq, akustîk ûsn zanistan reyde têkildar o. Nê zanistî sayeyê ziwani de xo eşkenê îfade bikerê.

Amancê na xebate goreyê peymanê fonolojî analîzkerdiş vengane vokalanê zazakî yo. Vokalê zazakî, xususen hetê hûmarî ra, goreyê fekan zaf nêvurîyênê. Labelê kes eşkeno vajo ke ziwane kurdkî başûr ra vera vakur hetê fonolojî ra barî beno (palatalîzasyon). Na rewşe zazakî de zî eşkera vejîyêna meydan. Fekê Sêwregî warê xebatî de sînore tewr başûrî îfade keno. O semed ra hetê fonolojî ra velarîzasyon tewr zêde fekê Sêwregî de esto. Labelê nê taybetmendî na xebate de nêameyê ramojnayene.

Seba nê meqaleyî warê xebatî ra materyale folklorîkî ameyê kom kerdene. Materyalê folklorîkî seba xebatanê ziwannasî keresteyê orîjînal ê. Na xebate de hîrê mintiqayan ra metnê folklorîkî rêze bîyê û nîsbetê vengane vokalan bi no

şekl a ameyo tesbît kerdene. Semedê na xebate hem metodê klasîkî hem zî metodê moderni, sey îstatîstîk û akustîkî, ameyê şuxulnayene. Nê metodan ra teber vengê ke studyo de ameyê qeydkerdiş û nê vengî bi barnemeyê praatî reyde sey grafikî ameyê nîşan dayene. Reyna na xebate de vokalê zazakî goreyê taybetmendîyanê fonetîkî ameyê dabeş kerdene. Nê xususîyetî giraniya xebate nîşan danê.

1.1. Zazakî û Xebatê Ziwanasî

Ziwanê dinyayî goreyê morfoloji, kokî, cografyayî ûsn taybetmendîyan yenê dabeş kerdene (Kıran&Eziler Kıran, 2013: 37). Taksonomîyo ke hetê cografyayî ra yenokerdiş zêde zanistî nîyo (Eker, 2015: 56). Goreyê tesnîfkerdişê morfolojîkî ziwanê dinyayî sey; ziwanê yew heceyinî, ziwanê eklektîkî û ziwanê oblikî yenê dabeş kerdene (Bayraktar, 2014: 69-70). Ziwanî taybetmendîyanê xo yê şeklî (fonolojîk, morfolojîk, sentaktîk, semantîk ûsn) demêko kilm de vîndî nêkenê. Ziwananê dinyayî de şeklê hemparî estê ke nê taybetmendî kokêko ortaxî rê îşaret kenê (Kıran&Eziler Kıran, 2013: 38-39). Ziwanê dinyayî goreyê kokî teqşimê çend beşan benê ke nê beşan ra her yewê ci sey malbata ziwanan yenê hesab kerdene (Eker, 2015: 64-65).

Zazakî sey şaxêka kurdkî binê malbata ziwanan yê Hînd-Ewropî de ca gêna. Malbata ziwanan yê Hînd-Ewropa koyanê Uralî ra heta girawanê Azorî, Îzlanda ra heta Hîndîstan cografyayêka girse de yena qalî kerdene. Mîyanê na malbata ziwanan de 150î heban ra zêde ziwanî estê (Baqirî, 1384: 146-147). Na malbata ziwanan sey şaxa Ewropa û şaxa Hînd di beş a. Şaxa Hîndî zî mîyanê xo de sey şaxa Îranî û şaxa Hîndîstanî dabeş bena. Şaxa Hîndîstanî de ziwananê bingeyin sanskirîtkî yo. Şaxa Îranî zî goreyê cografyayî tesnîf bena. Zazakî mîyanê şaxa Îranî de ziwananê Rojawanê Vakurî de sey binbeşêka kurdkî yena qebul kerdene. Zazakî mîyanê sînoranê Tirkîya de bajarîyanê sey Dîyarbekir, Çewlîg, Ruha, Semsûr, Batman, Dêrsim, Sêwas, Sêrt, Mûş ûsn cayan de yena qalî kerdene.

Mîyanê kurdan de xebatê ziwanasî bi Elîyê Teremaxî reyde dest pêkerdo. Xebatê ke ameyêkerdiş hîrê şaxan ser o şênê bêrê dabeş kerdene. Nê xebatan ra beşê ewil bi destê oryantalistan ameya kerdene. Nê xebatî zafane sey komkerdişî yê û mîyanê nê xebatan de zazakî zî nesîbê xo girewto. Mîyanê xebatanê ziwaansîya kurdkî de beşê dîyin bi destê akademîsyenê kurdan yê Kafkasyayî ra ameyo kerdene. Mabênê xebatanê beşê ewilî û beşê dîyin de hetê sistematîkî ra zaf ferq esto. Beşê hîrêyin zî destpêkê seserra XX. ra dima bi destê kurdan (vakur û başûr de) ameyo kerdene. Xebatanê beşê hîrêyin destpêka seserre de bi leziye dest pêkerdo labelê dima qut biyo.

Seke cor ra zî ameyo îfade kerdene, zazakî ser o xebatê ewilî oryantalistanê sey Peter I. Lerch, Albert von Le Coq, R. Latham ûsn ameyê kerdene. Oscar Mannî

mîyanê zazayan de mendo û taye xebatî kerdê û nê xebatê ey dima terefê Karl Hadankî ra bi nameyê *Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsachlich Aus Siwerek Und Kor* ameyê neşr kerdene (Mann&Hadank, 1932). Bê nê ziwannasan, ziwannasê sey Ludwig Paul (Paul, 1998) û Gippertî zî zazakî ser o xebate kerda.

Xebatê ziwannasîyê zazakî sey ferdî û kolektîf di cure yê. Xebata kolektîfe terefê Grûba Xebate ya Vateyî ra yena kerdene. Grûba Xebate ya Vateyî serra 1996î dest bi kombîyayîşan kerdo û heta nika 30 heban ra zêde rey kombîya. Nê kombîyayîşan de seba standardîzasyonê zazakî gelek kare muhîmî ameyê kerdene. Na Grûbe heta nika çend hebî ferhengî weşanayê, ke nînan ra di hebî dimayênî hetê zanistê leksîkolojî ra zaf muhîm ê (b. Ferhengê Vateyî). Ferhengan ra teber, na Grûbe bi nameyê *Rastnuştîşê Kirmancki (Zazakî)* yew kitabê îmlayî zî neşr kerdo.

Mîyanê kurdan de xebatê ziwannasîye zafane bi şeklêkî şexsî yan ferdî yenê kerdene. Zazakî zî na rewşe ra bêpar nîya. Xebatanê ferdîyan de xebatê M. Malmîsanîjî muhîm ê. Ey zaf waranê ziwannasîye de berhemê muhîmî nuştê. Malmîsanîjî ra teber ziwannasanê (beno ke gramernas, folklornas yan ferhengnas hîna îfadeyêko rast bo) sey; Zilfî Selcan, Turan Erdem, Lerzan Jandil, Aydin Bingol, Fahri Pamukçu, Munzur Çem, Roşan Lezgîn, Deniz Gunduz, Harun Turgut, Sebahattin Gültekin, Seîd Verroj, Serkan Oğur, Haydar Şahîn, Ferhat Wusar, Hıdır Eren, Hacî Ozkal, Mehmet Mûkan, Terry Lynn Todd, Sîyawuş Murşedî, Mesut Özcan, Ehmedê Dirihî, Musa Canpolat, Çeko Kocadag, Şaban Şenates, Roşan Hayig, Mesut Keskin, Ilyas Aslan ûsn kesan zî zazakî ser o xebata ziwani viraşta.

1.2. Vengê Vokalî û Cureyê Înan

Sey her ziwani zazakî de zî vengê ziwani sey vokal û konsonantî yenê dabeş kerdene (Toptaş, 2016: 592). Herf, seba veng derbaskerdişê nuştêyî hewce yo. Goreyê taybetmendîya alfabeyan ge yew herf zêde veng rê teqabul kena û ge zî zêde herfî teqabulê vengêk kenê (Karaağaç, 2013: 452). Vengê vokalî vejîyayîş de (artikulyasyon de) rastê yew astengî nêyenê û bi rehatîye vejîyênê meydan. Labelê vengê konsonantî vejîyayîş de rastê tewir tewir astengan benê. Nê astengî goreyê cayê artikulyasyonî vurîyênê (Toptaş, 2016: 592). Kurmanckî de seba vengane vokalan dengdêr û seba vengane konsonantan dengdar yan nedengdêr vajîyêno. Zazakî de vera vokalî kes eşkeno biveng û vengin, vera konsonantî zî bêveng vajo. Labelê na xebate de termê vokal û konsonantî ameyê tercîh kerdene.

Kes eşkeno vajo ke heme ziwane dînyayî de vengê vokal û konsonantî pê ra cîya benê û her yew grûbe goreyê ca-şeklê artikulyasyonî yenê teqşim kerdene. Na xebate de vengê vokalî goreyê taye taybetmendîyan ameyê analîz kerdene. Vokalan ser o xebata ewilî terefê Robert Robinsonî ra serra 1617î de ameya

kerdene. Hûmarê vokalan goreyê ziwanan vurîyenê (Coşkun, 2010: 42). Mîsale fariskî de hûmarê vengênê vokalan 6 heb ê (Xanlerî, 1365: 37).

Zazakî de vengê vokalî alfabe de 8 hebî sembolan reyde temsîl benê. Mann û Hadankî seba vokalanê zazakî 14 hebî sembolî bikar ardê. Heman dem de Todd zî hûmara vengênê vokalan ê zazakî sey 8î qebul keno (Todd, 2008). Cêr ra vokale zazakî goreyê taye taybetmendîyan ameyê dabeş kerdene.

1.2.1. Goreyê Abîyayîşê Fekî Vokalê Zazakî

Ziwan mîyanê fekî de vera her ca eşkeno hereket bikero û seba meydan ameyîşê vokalan ziwan zaf wezîfeyêko muhîm vînenê. Goreyê cayê ziwani fekê qalîkerdoxî 3 beşan rê teqşîm beno. Gama ke ziwan nêzdîyê asmênfekî beno sey cor, ziwan halê îstîrahatî de vindeno sey orte û gama ke ziwan cêrê venganya fekî beno sey cêr yeno name kerdene (Coşkun, 2010: 43). Goreyê abîyayîşê fekî vokale zazakî 3 qism ê:

Girewte (high, kapalı): Gama ke nê vengî yenê meydan fek girewte yo. Baran seba kurmanckî taye vengî tesbît kerdê ke nê vokalî seba zazakî zî eyî yê (Baran, 2012: 24). Zazakî de vokale girewteyî nê yê: /i/, /u/, /û/, /i/. Îstîhsalê nê vokalan de ziwan nêzdîyê asmênfekî de yo.

Nênce (middle, yarım): Artîkulasyonê nê vokalan de ziwan ne tam akerde ne zî tam girewte yo. Meydan ameyîşê nê vengên de ziwan halê îstîrahatî de yo. Nê vengî /e/, /ê/, /o/ yê (Todd, 2008: 13).

Nizm (low, alçak): Artîkulasyonê nê vengên de ziwan mîyanê venganya fekî de tewr cêr ra yo. Nê vokalî rewşa abîyayîşê fekî de yenê meydan (Toptaş, 2016: 593). Vejîyayîşê nê vengên de çene bi şeklêko hîra abîyêno. Vokalî zafane mabênê vokalanê /a/, /û/ de yenê meydan (Karaağaç, 2018: 43). Zazakî de tena /a/ na grûbe de ca gêna.

Tablo 1: Goreyê Abîyayîşê Fekî Vokalê Zazakî

High/Girewte	î	i	u	û
Mid/Nênce	e	ê	o	
Low/Nizm	a			

1.2.2. Goreyê Rewşa Lewan Vokalê Zazakî

Pêla hewayî gama ke venganya fekî ra vejîyêna teber goreyê şeklanê lewan şekil gêna. Artîkulasyonê vengî de lewî yan gilover benê yan zî şeklê duzî gînenê (Toptaş, 2016: 594, û Todd, 2008: 13). Tan zî vokalanê kurmanckî sey gilover û

duz di beşan rê teqşîm keno (Tan, 2011: 38). Zazakî de zî vokalî goreyê rewşa lewan di beş ê.

Gilover (rounded, yuvarlak): Artîkulasyonê nê vengên de lewê cêrî û lewê corî pehn, bi şeklêko gilover de yê (Karaağaç, 2013: 43). Zazakî de vokalê giloverî nê yê: /o/, /u/, /û/.

Duz (unrounded, düz): Artîkulasyonê nê vengên de lewê şeklê duz de yê (Toptaş, 2016: 594). Zazakî de vokalê duzî nê yê: /e/, /i/, /î/, /ê/, /a/.

Tablo 2: Goreyê Rewşa Lewan Vokalê Zazakî

Düz/Unrounded/Duz	Yuvarlak/Rounded/Gilover
e	o
i	u
î	û
ê	
a	

1.2.3. Goreyê Qismê Ziwanî Vokalê Zazakî

Pozîsyonê ziwani şeklê îstîrahatê ziwani îfade keno. Demê îstîrahatî de ziwani mîyanê fekî de pozîsyonê ufqî (horîzontal, yatay) de yo. Ziwanî no pozîsyon de bo mîyanê fekî hîrê qisman rê dabeş beno: vernî, mîyanî, peynî.

Vernî (front, ön): Artîkulasyonê nê vokalan de ziwani vera vernî yeno kut kerdene (Todd, 2008: 13). Zazakî de vokalê ke vernîya fekî ra vejîyênê nê yê: /î/, /ê/, /e/.

Mîyanî (central, orta): Artîkulasyonê nê vengên de ziwani vera asmênfekkî ancîyêno (Todd, 2008: 13). Zazakî de vokalê ke şeklê mîyanî fekî ra vejîyênê nê yê: /i/, /u/. Todd, vengê /a/ zî sey mîyanî ramojneno.

Peynî (back, arka): Artîkulasyonê nê vengên de ziwani vera peynîyê fekî ancîyêno. Zazakî de vokalê şeklê peynîya fekî ra vejîyênê nê yê: /û/, /o/, /a/. Todd vokalê /u/ zî gêno na grûbe (Todd, 2008: 13).

Tablo 3: Goreyê Qismê Ziwanî Vokalê Zazakî

Ön/Front/Vernî	î	ê	e
Orta/Central/Mîyanî	i	u	
Arka/Back/Peynî	û	o	a

1.2.4. Goreyê Qalindîye-Barîyêye Vokalê Zazakî

Artikulyasyonê vengane de zıwan vera asmênêfekî şono û yeno. No herekete vokalan de qalindîye û barîyêye ano meydan. Heme zıwananê dinyayî de vokalî sey qalindî û barî yenê teqşım kerdene. Vokalê qalindî vetişê vengî de vengêko qalindî; vokalê barî zî vetişê vengî de vengêko barî anê meydan.

Qalind (dark vowel, kalın): Artikulyasyonê nê vokalan de zıwan vera peynîya asmênêfekî şono (Tan, 2011: 38). Zazakî de vengê vokalê qalindî nê yê: /a/, /o/, /û/, /i/.

Barî (front vowel, ince): Artikulyasyonê nê vokalan de zıwan vera vernîya asmênêfekî yeno. Zazakî de vengê vokalê barî nê yê: /e/, /ê/, /î/, /u/.

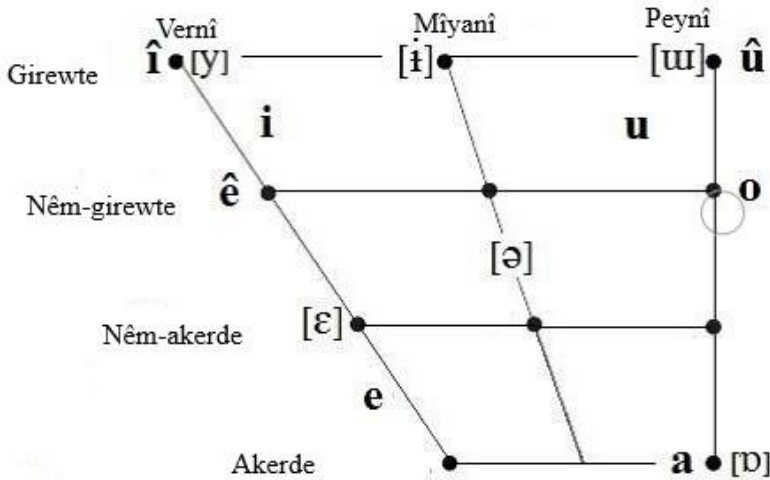
Nê beşan ra teber, vokalî sey dergî û kilmî zî eşkênê bêrê tesnîf kerdene. Zazakî de vokalê /î/, /û/, /ê/, /a/, /o/ dergî; vokalê /e/, /i/, /u/ zî kilmî.

Cêr ra vokalê zazakî goreyê taybetmendîyanê xo ameyê mojnayene. Nê vokalan ra tena /a/ duz a, labelê tîya de tablo de ca nêgirewta.

Tablo 4: Vokalê Zazakî

Zazacadaki Vokaller	Front/Vernî		Central/Mîyanî		Back/Peynî	
	Unrounded/Duz			Rounded/Gilover		
High/Girewte	î		i	u		û
Middle/Nêmce	ê	e			o	
Low/Akerde						a
/a/, /o/, /û/, /i/: vokalê qalindî; /e/, /ê/, /î/, /u/ vokalê barî						
/î/, /û/, /ê/, /a/, /o/ vokalê dergî; /e/, /i/, /u/ vokalê kilmî						

Cêr ra şemaya ke mîyanê fekî de cagirewtişê vengane vokalan nişan dana ameya ramojnayene. Na şema goreyê zıwananê cîya ya. Kurmanckî û sorankî de zî vengê vokalî sey na şemaya mîyanê fekî de ca gênê (Husên Elî, 2015: 83). Heta kes eşkeno vajo ke mîyanê zıwanêk de yan dîyalektêk zî vokalî mîyanê fekî de cîya cayan ra şênê bivejîyê.

Şekil 1: Fek de Cagirewtişê Vokalan

2.1. Vokalê Zazakî

Vokalê zazakî 8 heb ê. Mabênê nê 8 hebî vengên de taye vengê taybetî zî estê labelê nê seba umûmî şamîl nîyê. Cêr ra 8 hebî vengê vokalê zazakî bi şeklê muqayeseyin de yayê. Seba her mintîqa korpuseko 150 000 karakter ameyo amade kerdene. Her mintîqa de frekansê vengên ameyo peymitene. Seba pêroyî zî frekans ameyo hesab kerdene. Peynîya her vengî de spektogram û pêla vengî ya ê vokalî deyaya. No spektogram û pêla vengî studiyoyêko taybet de û bi cîhazanê taybetan reyde ameyo qeydkerdiş, bi bernameyê praatî reyde ameyo analîz kerdene.

2.1.1. /a/ - [a] (peynî, duz , akerde, qalind, derg)

/a/ vokalêko peynî, duz, akerde, qalind û derg o. Artikulyonê nê vokalî de çene akerde, zîwan peynîya dindananê vernî de, zîwan vera peynîya asmênfekî ya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 84). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro. Mihemed Emîn Hewramanî vano ke no veng kurdkî de zaf berbelav o, îdîa keno ke no veng awestakî ra derbasê kurdkî ya ewroyî bîyo (Hewramanî, 1973: 46). No vokal hem çekuyanê zazakî de hem çekuyanê erebkî de yeno şuxulnayene. Nê her di vengê cîyayî alfabe ya kurdkîya latînkî sey allofon ameyê xebitîyayene. Taye nuştoxî seba vengê /ɛ /î îşaretê [ˈ] şuxulnenê. Kes eşkeno çekuyanê *ærd*, *cem'æt*, *læ'net*, *mæ'æş* sey nimûne bido.

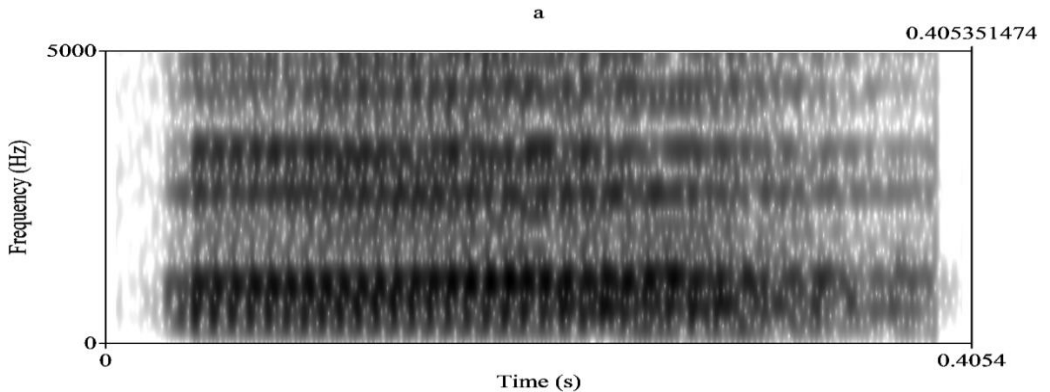
Çekuyê ke xusûsen erebkî ra daxilê zazakî bîyê, vengêko mabênê vokalanê /a/ û /e/yî de esto. No veng sey /æ/, [æ] yeno ramojnayene. No veng çekuyanê sey *hælaw*, *sæydwæn*, *ærd*, *æşq*, *ælawitene*, *æmelîyat* eşkera vejîyêno meydan. No vengî fekê Sêwregî de hîna zaf esto labelê fekanê Dêrsim û Çewlîg de kêmi bîyo.

No veng zaf ziwanan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Ge ge no veng peynîya çekuye beno û keweno. Taye mintiqayan de varyantê nê vengî estê û kes eşkeno nînan sey allofonî name bikero. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

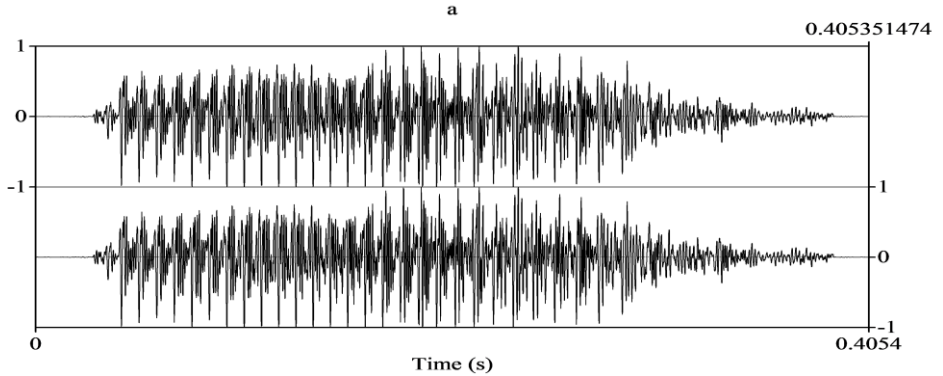
Tablo 5: Zazakî de Frekansê Vokalê /a/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /a/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	17548	150 000	0,1169	11,69%
Çewlîg	17300	150 000	0,1153	11,53%
Dêrsim	14809	150 000	0,0987	9,87%
Pêroyî	49657	450 000	0,1103	11,03%

Mîyanê mintiqayanê zazakî de nîsbetê tewr berz fekê Sêwregî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 8,0% peymîyayo (Muhammed, 42). Zazakî de nîsbetê nê vengî goreyê kurmanckî xeylêk berz o. Cêr ra spektrogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 2: Spektogramê Vengê /a/

Şekil 3: Pêla Vengî /a/

2.1.2. /e/ - [ɛ] (vernî, nênce, duz , barî, kilm)

/e/ vokalêko vernî, duz, nêmakerde, barî û kilm o. Artîkulasyonê nê vokalî de çene hîra, ziwan peynîya dindananê cêrî de, ziwan vera vernîya asmênfekkî ya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 88). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro. No vokal hem çekuyanê zazakî de hem çekuyanê erebkîyan de yeno şuxulnayene. Bi taybetî no veng vernîya çekuyanê ke erebkî û fariskî ra ameyê girewtene de yeno şuxulnayene.

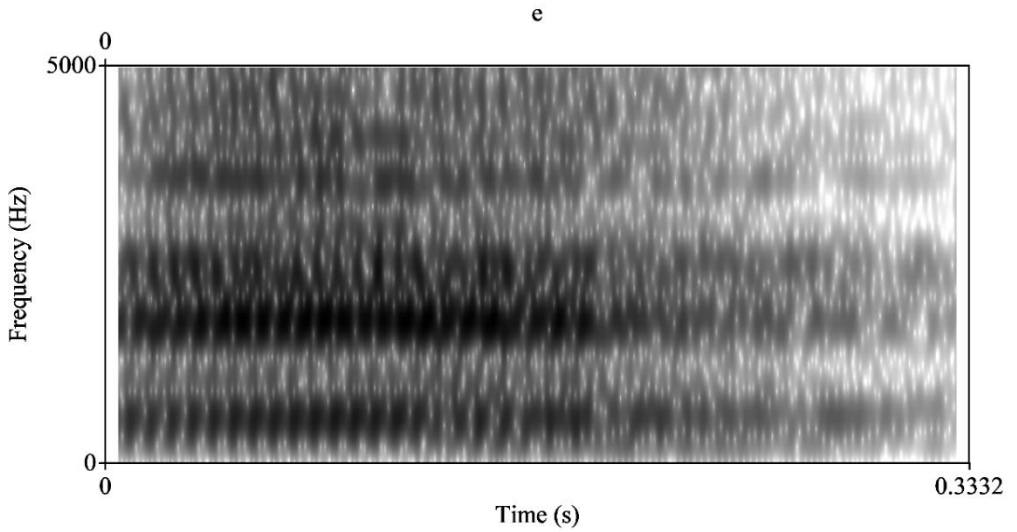
No veng zaf ziwanan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Xebata standardîzasyonî de no veng “-ey” sey /ê/ ameyo vurînayene (Muhammed, 259). Taye allofonê nê vengê estê. Seba nê vengê taybetan alfabeya IPAYî yena kar ardene. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 6: Zazakî de Frekansê Vokalê /e/

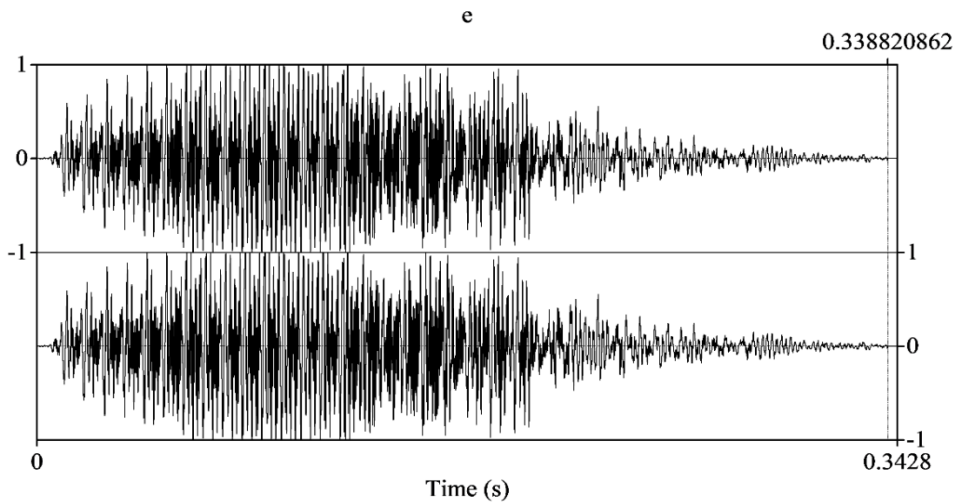
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /e/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	16904	150 000	0,1126	11,26%
Çewlîg	14380	150 000	0,0958	9,58%
Dêrsim	18026	150 000	0,1213	12,13%
Pêroyî	49310	450 000	0,1095	10,95%

Fekê Sêwregi de bi tesîrê erebkî ya allofonê nê vengî mintiqayanê binan ra zaferê. Fekê Dêrsimî de no veng peynîya çekuyan de mabênê vengên /e/ û /i/ yî teqabulê vengêko taybetî keno. Labelê fekanê binan yê zazakî de no veng yan /e/ yan zî /ê/ yo. Çekuyê ke erebkî ra kewtê zazakî de no veng mabênê vengên /a/ û /e/yî de yo.

Seke cor ra zî yeno mîyanê mintiqayanê zazakî de nîsbeto tewr berz fekê Dêrsimî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 11,6% peymîyayo (Muhammed, 257). Fekê Sêwregi kurmanckî ra nêzdî yo. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 4: Spektogramê Vengê /e/

Şekil 5: Pêla Vengî /e/

2.1.3. /ê/ - [e] [e:] (vernî, nênce, duz , barî, derg)

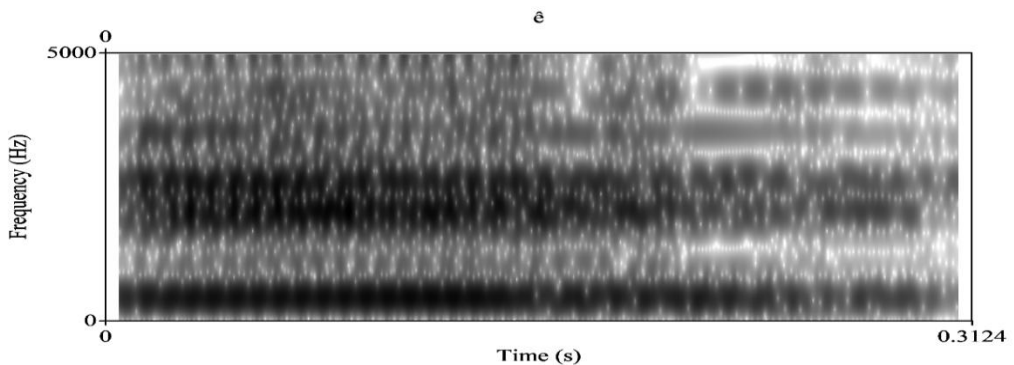
/ê/ vokalêko vernî, duz, nêmakerde, barî û derg o. Artîkulasyonê nê vokalî de çene hîra, serê zıwan peynîya dindananê cêrî de, zıwan vera vernîya asmênfekkî ya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 88). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng zaf ca nêgêno. Peynîya çekuyan de zî hem sey gireyê zafhûmarî hem zî sey gireyê îzafîyetî ca gêno. Bi taybetî no veng çekuyê ke erebkî û fariskî ra ameyê girewtene de yeno şuxulnayene (Muhammed, 271).

No veng zıwananê îranîyan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna zıwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Xebata standardîzasyonî de no veng “-ey” sey /ê/ ameyo vurînayene (Muhammed, 259). No hal sey monoftongîzasyon yeno name kerdene. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

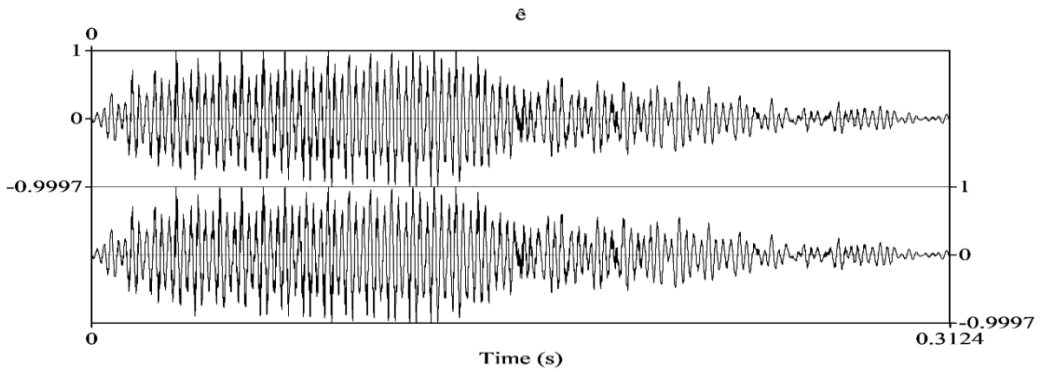
Tablo 7: Zazakî de Frekansê Vokalê /ê/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /ê/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	8985	150 000	0,0599	5,99%
Çewlîg	5901	150 000	0,0393	3,93%
Dêrsim	8611	150 000	0,0574	5,74%
Pêroyî	23497	450 000	0,0522	5,22%

Fekê Sêwregi de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Nîsbeto tewr nizm fekê Çewlîgî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 5,2% peymîyayo (Muhammed, 271). Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 6: Spektogramê Vengê /ê/

Şekil 7: Pêla Vengî /ê/

2.1.4. /i/ - [i] (mîyanî, girewte, duz , qalind, kilm)

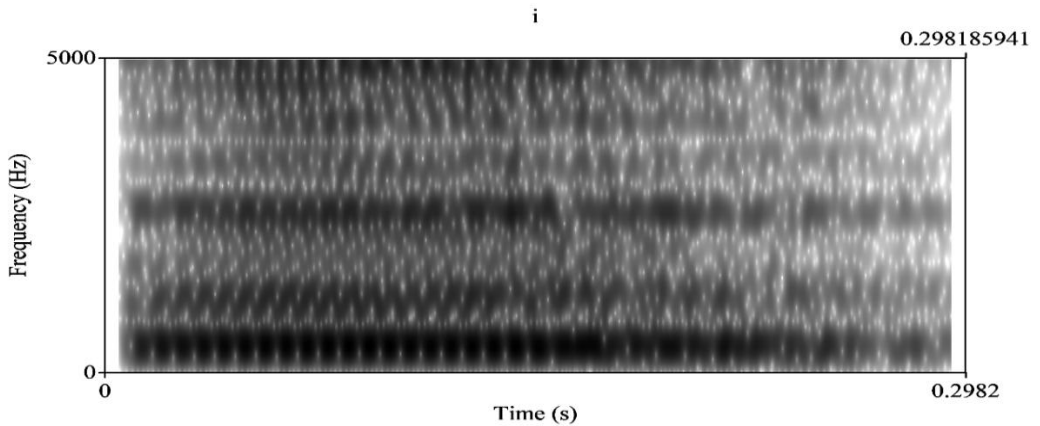
/i/ vokalêko mîyanî, duz, girewte, qalind û kilm o. Artîkulasyonê nê vokalî de lewî duzî, serê zıwan peynîya dindanan de, çene hokêka teng de yo (Ergenç & Uzun, 2017: 107). No vokal çekuyanê zazakî de peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno. No veng sey vengê tirkî nîyo û mabênê vengênê /i/ û /ı/ de ca gêno (Muhammed, 280-281). Goreyê Hewremanî no veng zıwanê avestîk de zî estbî û uca ra mîras mendo (Hewremanî, 1973: 46). Alfabe ya Kurdo-Arabîk de vera nê vengî herf yan sembolêk çin o. Eke herf vero îşaretêk çinbo sey /i/ yeno wendene (Muhammed, 281).

No veng zıwananê îranîyan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna zıwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Zafane mîyanê çekuye de no veng teng beno û vurîyêno. No veng zafane peynîya çekuyan de ca gêno. No veng mabênê fekê Sêwregî û Dêrsim de cîya şeklan reyde yeno îfade kerdene. No hal sey monoftongîzasyon yeno name kerdene. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

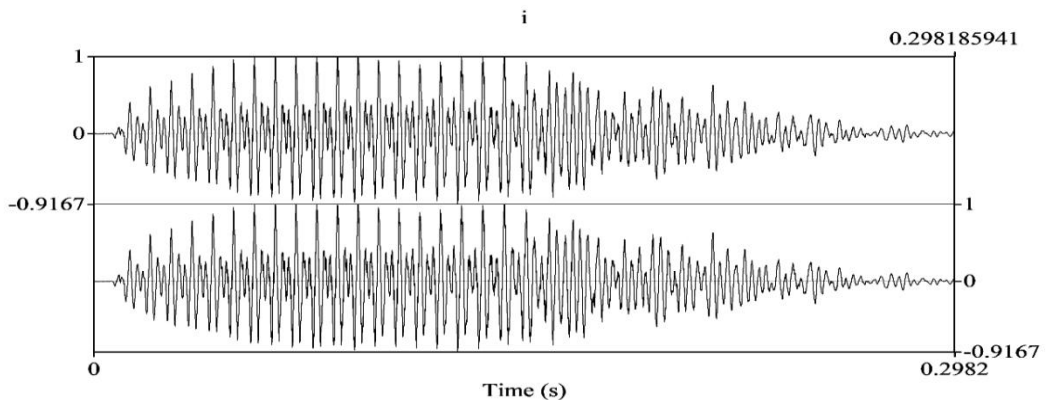
Tablo 8: Zazakî de Frekansê Vokalê /i/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /i/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	9564	150 000	0,0637	6,37%
Çewlîg	11663	150 000	0,0775	7,75%
Dêrsim	7268	150 000	0,0484	4,84%
Pêroyî	28495	450 000	0,0633	6,33%

Fekê Çewlîgî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Nîsbeto tewr nizm fekê Dêrsimî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 11,2% peymîyayo (Muhammed, 41). Vilabîyayîşê nê vengî, hem hîrê mintiqayanê zazakî de hem zî gama ke bi kurmanckî ya bêro muqayesekerdiş vejîyêno meydan ke bêintîzam o. Nîsbetê frekansê nê vengî de mabênê her di lehçeyanê kurdî de ferqêko girs esto. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyyê:

Şekil 8: Spektogramê Vengê /i/

Şekil 9: Pêla Vengî /i/

2.1.5. /i/ - [i], [i:] (vernî, girewte, duz , barî, derg)

/i/ vokalêko vernî, duz, girewte, barî û derg o. Artîkulasyonê nê vokali de lewî duzî, serê zîwanî vera peynîya dindananê cêrî ya beno û zîwan vera vernîyê asmênêfekkiya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 103). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û miyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno, zafane miyane û peynîya çekuyan de ca gêno. No veng sey vengê tirkî

nîyo, no veng mabênê vengânê /i/ û /i/ de ca gêno (Muhammed, 280-281). Nê vengî fariskî ya kan ra mîras mendê (Muhammed, 291-292).

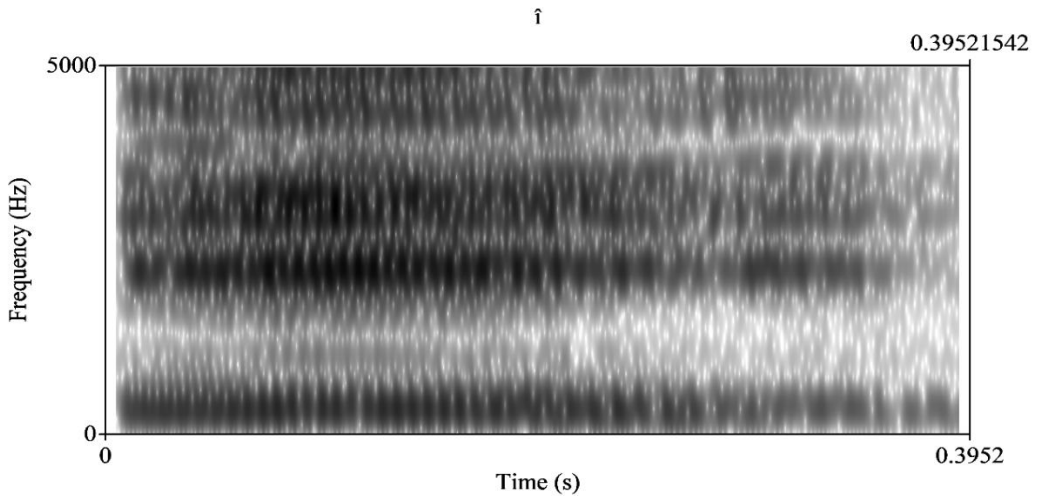
Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Kurdî de no veng bi vengê semî-vokal /w/ reyde vurîyêno. No veng çekuyanê erebkîyan de derg (herçiqaş qasê erebkî derg nêbo zî), çekuyê ke ziwananê rojawanî ra kewtê zazakî de kilm o. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 9: Zazakî de Frekansê Vokalê /i/

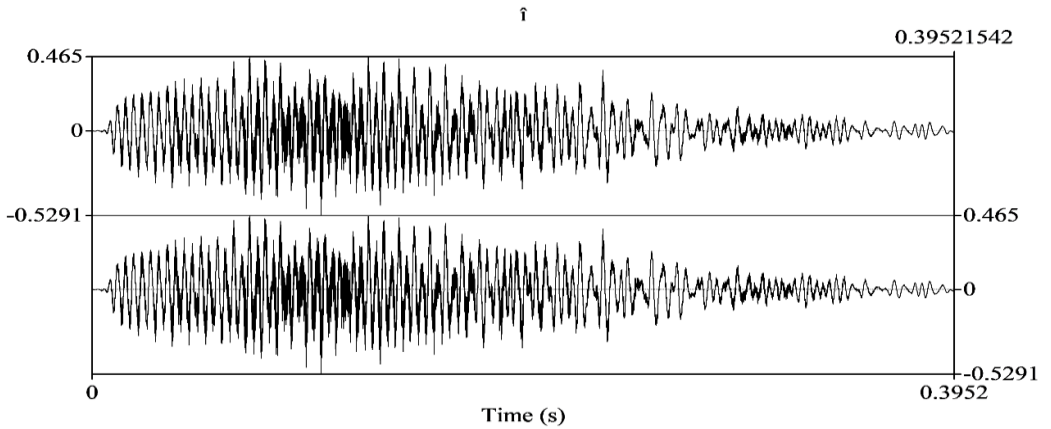
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /i/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	6010	150 000	0,0400	4,00%
Çewlîg	6020	150 000	0,0401	4,01%
Dêrsim	8487	150 000	0,0565	5,65%
Pêroyî	20517	450 000	0,0455	4,55%

63

Fekê Dêrsimî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 4,2% peymîyayo (Muhammed, 290). No veng hem mintiqayanê zazakî de întîzamin vila bîyo hem zî kurmanckî reyde mutabiq o. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 10: Spektogramê Vengê /i/

Şekil 11: Pêla Vengî /i/

2.1.6. /o/ - [o] (peynî, nênce, gilover, qalind, derg)

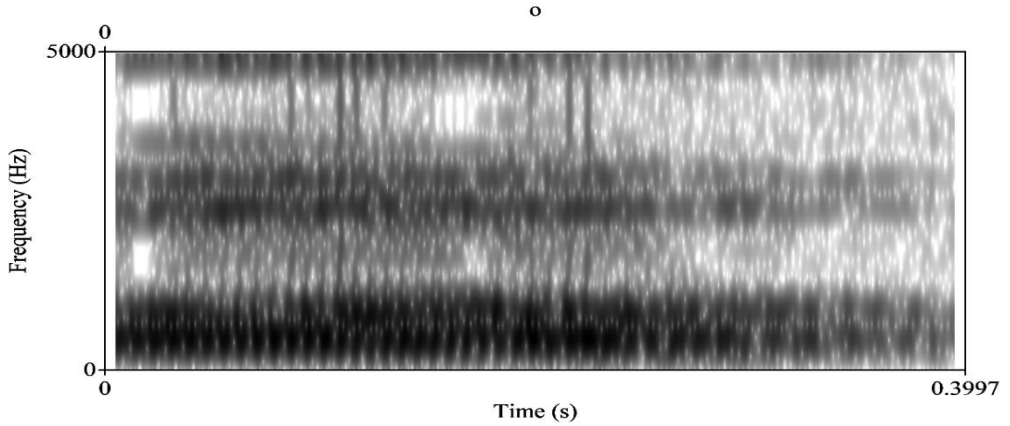
/o/ vokalêko peynî, gilover, nêngirewte, qalind û derg o. Artikulyasyonê nê vokalî de lewî vera vernî derg benê û gilover, serê ziwani mîyanê fekî de hetê peynîya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 94). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno, zafane mîyane û peynîya çekuyan de ca gêno. Kurmanckî de zî tu çekuyêk bi nê vokalî reyde dest pê nêkeno (Muhammed, 299). Ferhengo ke Grûba Xebate ya Vateyî amade kerdo de, çend hebî înterjeksîyonan teber tu çekuyêk bi nê veng a dest pê nêkena.

No veng heme lehçeyanê kurdî de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Kurdî de no veng bi vengê semî-vokal /w/ reyde vurîyêno (Kirkan, 2018). Fekê Çewlîgî de no veng sey esilî ya nêmaneno û zafane diftongîzasyon yeno meydan. O semed ra nê fekî de nîsbetê nê vengî goreyê mintiqayanê binan zaf kêmo. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 10: Zazakî de Frekansê Vokalê /o/

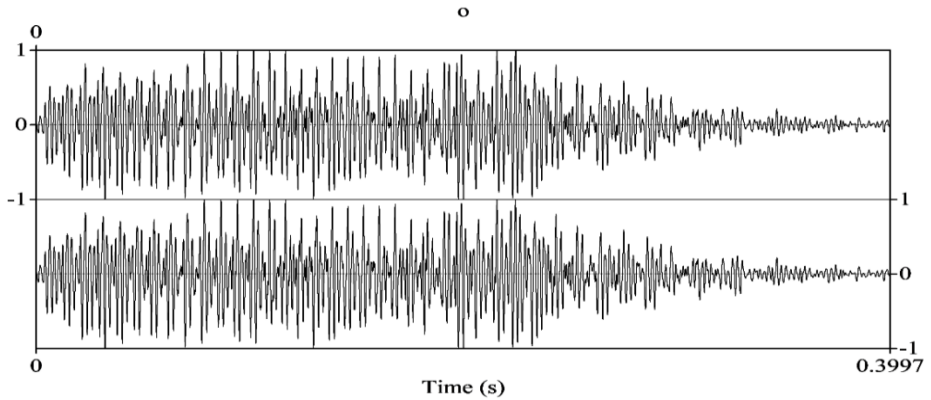
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /o/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	8090	150 000	0,0539	5,39%
Çewlîg	3577	150 000	0,0238	2,38%
Dêrsim	10362	150 000	0,0690	6,90%
Pêroyî	22029	450 000	0,0489	4,89%

Fekê Dêrsimî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 0,95% peymîyayo (Muhammed, 299). Nîsbetê kurmanckî û nîsbetê zazakî pêra zaf cîya yê. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî goreyê zazakî zaf kêr o. Mîyanê fekan de zî nîsbeto tewr kêrî yê fekê Çewlîgî yo. Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş sebebê ney diftongîzasyon o. Çünke fekê Çewlîgî de taye vengî sey di vokalan yenê îfade kerdene. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 12: Spektogramê Vengê /o/

65

Şekil 13: Pêla Vengî /o/

2.1.7. /u/ - [u], [u] (mîyanî, berz, gilover, barî, kilm)

/o/ vokalêko mîyanî, gilover, berz, barî û kilm o. Artîkulasyonê nê vokalî de lewî vera vernî derg benê û gilover, serê zıwanî mîyanê fekî de hetê orteyê asmênêfekkiya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 111). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno, zafane mîyane û peynîya çekuyan de ca gêno. Kurdkî de no veng zafane mîyanê çekuye de ca gêno (Muhammed, 306).

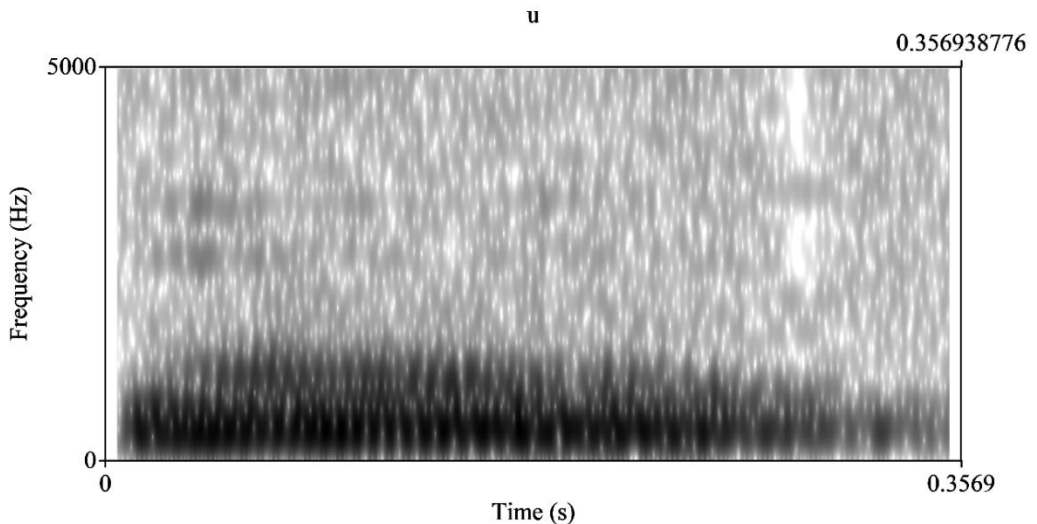
Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Çekuyê ke bi nê vengî ya dest pêkenê zafane sewbîna ziwanan ra kewtê mîyanê zazakî. Ge ganê vengê /u/ û /û/ kewenê têmîyan. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 11: Zazakî de Frekansê Vokalê /u/

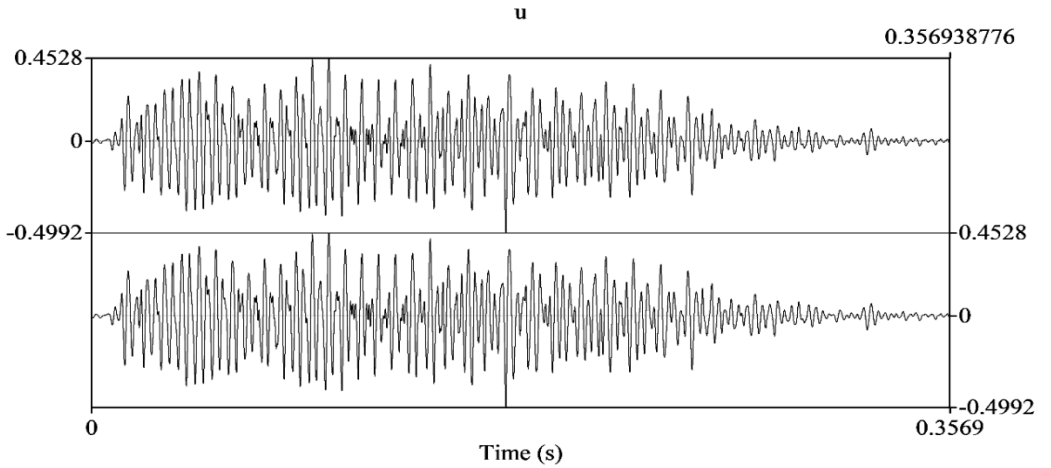
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /u/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	2086	150 000	0,0139	1,39%
Çewlîg	2414	150 000	0,0160	1,60%
Dêrsim	2620	150 000	0,0174	1,74%
Pêroyî	7120	450 000	0,0158	1,58%

Fekê Dêrsimî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 1,3% peymîyayo (Muhammed, 305). Mîyanê fekan de zî nîsбето tewr kêmi yê fekê Sêwregî yo. Hetê nîsbetê nê vengî ra her di lehçeyê kurdkî nêzdîya yewbînan ê. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

66

Şekil 14: Spektogramê Vengê /u/

Şekil 15: Pêla Vengî /u/

2.1.8. /û/ - [u:] (peynî, berz, gilover, qalind, derg)

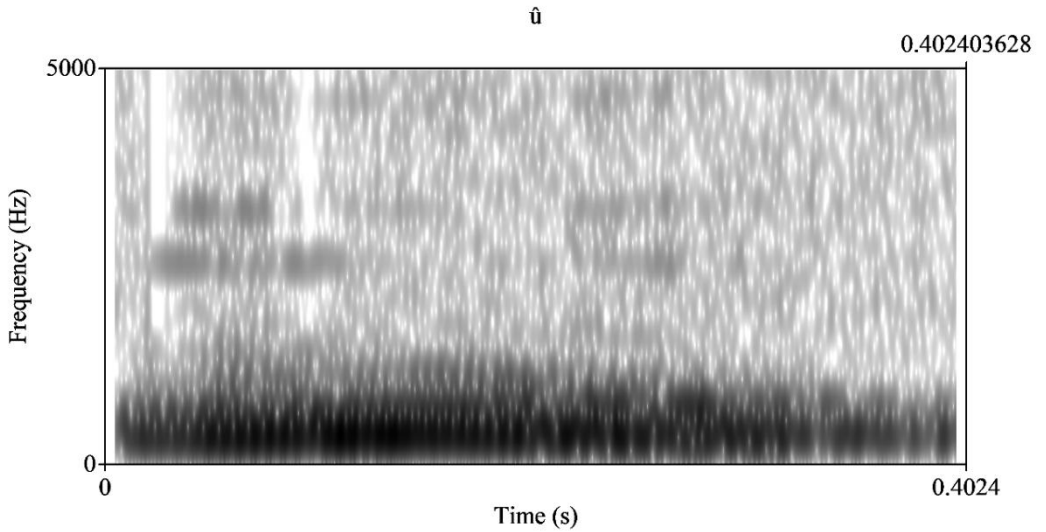
/û/ vokalêko peynî, gilover, girewte, qalind û derg o. Artîkulasyonê nê vokalî de lewî vera vernî derg benê û gilover, serê zıwanî mîyanê fekî de hetê peynîya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 94). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno. Ferhenganê zazakî de çekuyê ke nê fonemî reyde dest pê kenê çin ê. Çekuyê ke ameyêdayîş zî sewbîna çekuyan ra vurîyayê.

Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna zıwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. No veng heme lehçeyanê kurdî de esto û alfabe ya Kurdo-Arabîk de no veng bi sembolê /و/ ya yeno ramojnayene. No veng teqabulê vengê /u/ yê tirkî nêkeno. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

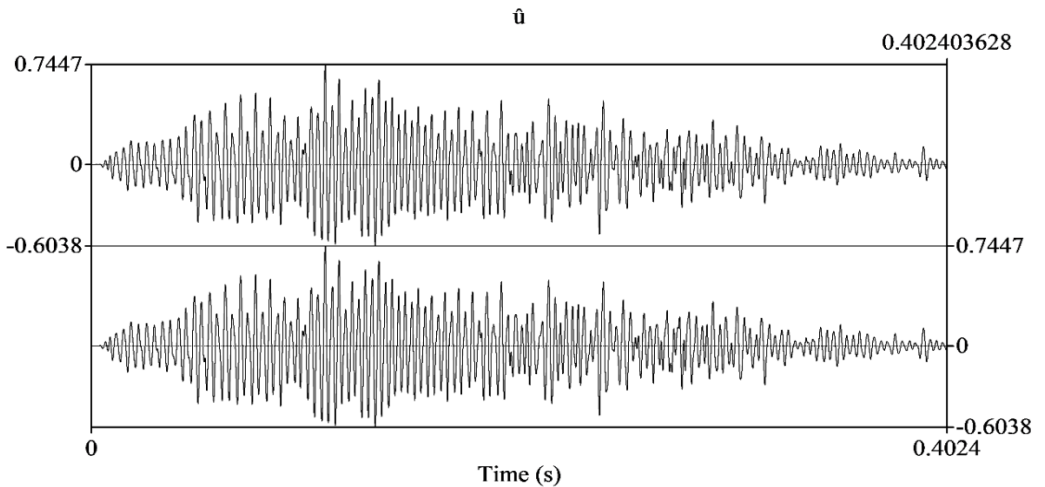
Tablo 12: Zazakî de Frekansê Vokalê /û/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /û/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	1025	150 000	0,006	0,6%
Çewlîg	6448	150 000	0,042	4,29%
Dêrsim	953	150 000	0,006	0,6%
Pêroyî	8426	450 000	0,018	1,8%

Fekanê zazakî de no veng tewr zêde fekê Çewlîgî de esto. Seke vere cû zî amebî vatene, sebebe ney diftongîzasyon o. Çünke fekê Çewlîgî de ge ge di hebî vokalî cayê vokalêk gênê. Labelê fekê Çewlîgî de no veng sey esilî ya nêmaneno û vurîyêno. Diftongîzasyonê ke fekê Çewlîgî de yeno meydan seba nê fekî taybetîyêko cîyaker o. Nîsbetê nê vengî fekê Sêwregî û Dêrsimî de sey yewbînan o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 2,8% peymîyayo (Muhammed, 305). No nîsbet goreyê zazakî berz o. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 16: Spektogramê Vengê /û/

Şekil 17: Pêla Vengî /û/

Encam

Fonetik û fonolojî di zanistêkê pê reyde eleqedar ê. Na xebate de goreyê mintiqayanê zazakî şopa fonetik û fonolojî ameya taqîb kerdene. Seke yeno zanayene ke mijarê fonetîkî zaf hîra yê. Tîya de ma nê mijaran ra tena fonolojîyê vatişkî ser o vindertî. Fonolojîyê vatişkî binbeşanê fonolojî hemîne reyde têkildar o. Heme ziwananê dinyayî de vengê ziwani sey vokal û konsonant yenê dabeş kerdene. Heman rewşe seba zazakî zî vîyartbar a. Na xebate de vengane vokalan yê zazakî ser o ameyo vindertene. Vokalê zazakî sey lehçeyanê binan yê kurdî heşt heb ê. Herçiqas fekan de hûmara vokalan yê fiilî hîna zaf bibo zî nê vokalî ge-ge lokal manenê.

Xebatê ziwannasîyê ke zazakî de ameyêkerdiş şênê di beşan ser o bêrê dabeş kerdene. Nê xebatan ra xebatê ke terefê Grûba Xebate ya Vateyî ra yenê kerdene xebatê kolektîf ê. Xebatê bîni xebatê ferdî yê. Çiqas xebatê ferdî û şexsan qîymetin bê zî, xebatê ke aqilo kolektîfî ra vejîyênê hîna qîymetin ê.

Xebate de seba her vokalî nîsbetê frekansan ameyo tesbît kerdene. Ney ra vejîyêno meydan ke nîsbetê hîn vokalan goreyê vokalanê binan hîna berz o. Seke nimûne ameyo dayene ke, nîsbetê vokalê /o/ fekê Çewlîg de nizm o, çünke nîsbetê nê vokalî diftongîzasyon ra ameyo cêr.

Seba na xebate dîmenê akustîkî ya vengane vokalanê zazakî ameyo dayene. Nê dîmenî seba fonolojî muhîm ê. Çünke veng kotî de dest pê keno û kotî de qedîyno sayeyê nê dîmenan vejîyêno meydan. Vengê ke nîsbetê înan zazakî de zêde nîyo, goreyê vengane frekans berzan spektogram de hîna bêlerz yenê temaşe kerdene.

Çimeyî

- Ahanov, K. (2013). *Dilbilimin Esasları*, Aktaran: Murat Ceritoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2014). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baqiri, M. (1384). *Muqeddîmatî Zebanşinasi*, Tebriz: İntişarati Danişgahi Tebriz,
- Baran, B. (2012). *Rêzimana Kurmancî*, Diyarbakır: Belkî.
- Bayraktar, N. (2014). *Dilbilim*, Ankara: Nobel Yayın.
- Bussman, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, New York: Routledge.
- Coşkun, M. V. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 6th edition, Oxford: Blackwell Publishing.
- Eker, S. (2015). Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ergenç İ., Bekar Uzun P. (2017). Türkçenin Ses Dizgesi, Ankara: Seçkin Yayıncılık,
- Grûba Xebate ya Vateyî (2016). Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kırmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2009). Ferhengê Kirmanckî -Tirkî, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2019). Sözlük Türkçe-Kırmancca (Zazaca), Ferhengê Tirkî-Kirmanckî, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Husein M. Dengnasî di Kurdî de, Dijital Yayım.
- Hewramanî, M. E. (1973). Fîlolojîy Zimanî Kurdî, Bexdad: Çapxaney Me'arif.
- Husên E. T. (2015). Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî, Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.
- Karaağaç, G. (2013). Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2018). Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2016). Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji Genel Dilbilime Giriş, Ankara:Pegem Akademi.
- Kıran, Z., Eziler Kıran, A. (2013). Dilbilime Giriş, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kıran, A. (2018). "Goreyê Peymanê Fonetikî Analîzê Kirmanckî ya Sêwregî", Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar, Ed.: M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Malmîsanij, M. (2015). Kurmancca İle Karşılaştırmalı Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi, İstanbul: Vate Yayınevi.
- Mann, O., Hadank, K. (1932). Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor, Berlin: Prusya İlimler Akademisi Yayınları.
- Paul, L. (1998). Zazaki, Gramatik und Versuch einer Dialektologie, Weisbadene: Reichert Verlag.
- Tan, S. (2011). Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî, İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Todd, T. L. (2008). A Grammar of Dimili Also Known as Zaza, Electronic Publication.
- Toptaş, H. (2016). Türkçe Dersleri 2. Kitap, İstanbul: Papatya Bilim.
- Üçok, N. (2007). Genel Fonetik (Ana Çizgileri), İstanbul: Multilingual.
- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Multilingual.
- Xanleri, P. N. (1365). Zebanşinasi o Zebanê Farisî, Tarîxê Zebanê Farisî, c. 1, Tehran: Neşrê No.